

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЖИТОМИРЩИНИ

Розглянуто сучасний стан та проблеми розвитку сільських територій Житомирщини. Проаналізовано рівень розвитку соціальної інфраструктури села, обґрунтовано взаємозв'язок економічних і соціальних процесів. Науково обґрунтована стратегія та визначені напрями реалізації системи економічних заходів розвитку сільських територій. Сформульовано основні заходи стимулювання розвитку сільських територій.

Постановка проблеми

Одним із найважливіших напрямів аграрної політики, спрямованої на підвищення життєвого рівня населення, є забезпечення функціонування та розвитку сільських територій, що передбачає їх соціально-економічне зростання, збільшення об'єму виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення ефективності ведення сільського господарства, раціональне використання земель та ресурсів, досягнення максимальної зайнятості сільського населення і підвищення його добробуту. Обезлюднення сіл, занепад соціальної та виробничої інфраструктур, зростання бідності та безробіття сільських мешканців є важливою підставою для розроблення сучасної системної аграрної політики сприяння розвитку сільських територій.

Ринкові перетворення в економіці та зміни у формах власності, криза, що затяглася, викликали спад виробництва й погіршення якості життя сільського населення. Обумовлені цими й іншими факторами зміни на селі створюють принципово нову ситуацію, що спричиняє необхідність об'єктивного наукового осмислення процесів, які відбуваються, і вироблення заходів, спрямованих на розвиток економіки й соціальної сфери села.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Сільське господарство й надалі залишається головною сферою діяльності на селі, тому закономірним є посилений інтерес науковців і практиків до теоретичних проблем розроблення механізму регулювання соціальної сфери та її структурних елементів в умовах становлення ринкових відносин. Це пов'язане з

тим, що розвиток аграрного сектора економіки забезпечує розв'язання складних соціально-економічних проблем села.

Теоретичним, методологічним і практичним питанням використання трудових ресурсів, розвитку соціальної сфери та сільських територій присвячені дослідження відомих вітчизняних науковців О. Бородіної, В. Збарського, О. Крисального, В. Месель-Веселяка, О. Онищенко, М. Орлатого, І. Прокопи, П. Саблука, Л. Шепотько, В. Юрчишина, К. Якуби та інших вчених і практиків. Однак, відповідно до сучасних умов, коли відбулося реформування традиційних форм господарювання й створені нові організаційно-виробничі структури, формується приватний сектор товаровиробників, значна кількість положень вимагають подальшого вивчення.

Метою дослідження є теоретичне, методологічне й практичне обґрунтування пропозицій розвитку сільських територій в умовах багатоукладної економіки.

Об'єкт та методика дослідження

Об'єктом дослідження виступає процес розвитку сільських територій Житомирщини.

Предметом дослідження є теоретичні, методологічні і прикладні проблеми реалізації регіональної соціальної політики в контексті розвитку сільських територій Житомирської області. На нашу думку, таке дослідження, його наукове обґрунтування і консолідуюча діяльність органів самоврядування всіх рівнів, у певній мірі, сприятимуть забезпеченню системного розвитку сільських територій Житомирщини.

Дослідження ґрунтуються на застосуванні загальнонаукових методів: індукції і дедукції, узагальнення, системного аналізу явищ, що вивчаються, синтезу як прогнозування перспективи вирішення проблеми, а також використанні спеціальних методів економічного дослідження: порівняння та спостереження. За допомогою абстрактно-логічного методу були сформовані висновки та пропозиції щодо подальших досліджень.

Результати досліджень

Системний розвиток сільських територій необхідно розглядати як органічну складову частину аграрної політики та державної стратегії. Політичний аспект проблеми полягає, у першу чергу в збереженні територіальної цілісності держави і політичної стабільності у країні. Міцна й динамічна економіка села – це основа збереження населення сільських територій. Її занепад може призвести до зникнення сіл і господарського спустошення місцевості. Соціально-культурний аспект включає досить різноманітний комплекс проблем. Так, наприклад, виробничо-трудова діяльність на селі припускає активне залучення до неї дітей і тим самим вирішує завдання соціалізації підростаючого покоління. Беручи

участь із раннього віку в роботах у сімейному господарстві, діти поступово накопичують необхідні для самостійного життя знання, уміння й навички, формують культуру праці й трудових відносин. Можна говорити не лише про функцію відтворення трудового потенціалу села, але й про формування людського капіталу країни. Факти свідчать, що більшу частину інтелектуальної, політичної й науково-технічної еліти країни становлять люди, які пройшли у дитинстві і юності трудову школу в сільському середовищі.

З огляду на те, що економіка села, в основному, базується на сімейних формах господарювання, необхідно відзначити, що сімейне господарство характеризується наявністю, з одного боку, достатньої кількості сумлінних і професійних працівників, причому, не найманих, орієнтованих на нормовану працю, працівників з господарською мотивацією й господарським відношенням до праці, майна, тварин; з іншого боку – спадкоємців, здатних гідно продовжити сімейну справу. Отже, господарські інтереси такої родини вимагають, щоб вона була більша, згуртована і здорова. Чим більше таких господарств на селі, тим краща демографічна ситуація в країні. Саме на селі, значною мірою, вирішується проблема розширеного відтворення населення, а це, у свою чергу, умова збереження і розвитку самобутності народу, його мови, звичаїв, традицій, культури та національної ідентичності в цілому.

Найважливіше значення мають і такі тісно пов'язані між собою аспекти сільського розвитку, як рекреаційний та екологічний. На поєднанні сільськогосподарської роботи з активним відпочинком у сільських умовах базується такий надзвичайно актуальний у світі різновид туристичного бізнесу, як агротуризм. Значимість сільської території для суспільства зростає в міру актуалізації охорони навколишнього середовища й виробництва екологічно безпечного продовольства. У світі збільшується попит на продукти харчування, вироблені в умовах екстенсивного ведення господарства, вважається, що воно в більшій мірі гарантує показники якості та екологічної безпеки. Використовуючи екологічно безпечні як традиційні, так і сучасні аграрні технології, український селянин має всі передумови для того, щоб стати значним світовим постачальником екологічно безпечної продукції.

Надмірна диференціація територій справедливо розцінюється як загроза стабільності суспільства, тому в багатьох країнах застосовують міжрегіональне вимірювання розвитку економіки. Серед засобів вимірювання, які намагається опанувати Україна, є стимулювання розвитку проблемних (депресивних) територій. Термін «депресивні території» вперше офіційно зафіксований у Концепції державної регіональної політики, де під ними розуміють території, у межах яких показники економічного розвитку та соціального забезпечення

громадян за критеріями, визначеними законодавством, значно нижчі, ніж відповідні середні показники в державі [8, с. 23].

До числа депресивних в Україні відносять регіони, де в останні роки найнижчі середні показники валової доданої вартості в розрахунку на одну особу, промислові райони, сільські райони та міста обласного значення. Для визначення депресивності сільських територій використовують такі показники: низька щільність сільського населення, найнижчий природний приріст, частка зайнятих у сільському господарстві, обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу, рівень середньої заробітної плати [7]. Проте, не існує стандартних визначень депресивних сільських територій, тому вкрай важливо на державному рівні провести аналіз особливостей розвитку сільських територій, спираючись на досвід європейських країн.

Житомирщина – специфічний регіон, який має чітко виражені зони Полісся і Лісостепу, що суттєво відрізняються агроландшафтом і ґрунтовим покривом. Більша частина поліських районів області значно постраждала від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Все це негативно відображається на ефективності господарювання, розвитку сільських територій і значною мірою визначає депресивність регіону. На Житомирську область припадає 27,4 % від всієї враженої радіоактивним забрудненням території України. За даними статистичної звітності, до регіону радіоактивного забруднення Житомирщини було віднесено третину міст, 37 % – селищ міського типу, 40,5 % – сільських рад та 47,1 % – сільських населених пунктів області, де наслідки техногенної катастрофи викликали суттєве переміщення населення, позначилися на всіх процесах життєдіяльності людей та їх безпеці [3, с. 204]. І хоча за останні 25 років рівень забрудненості радіонуклідами значно знизився, проблеми реабілітації території досить актуальні.

Евакуація населення розпочалася уже на наступний день після аварії. Обов'язкові переселення здійснювалися переважно з Київської (56,5 % від загальнодержавного) та Житомирської (38,9 %), а також Рівненської, Чернігівської та Волинської областей. Всього за 1986–2005 рр. з районів радіоактивного забруднення Житомирщини переселено в чисті зони області та України 19573 сім'ї та одинаків, загальною кількістю 51,1 тис. осіб. При цьому, інтенсивність процесу переселення була різною: у 1986–1990 рр. вона складала 22,6 тис. осіб; у 1991–2000 рр. – 26,8 тис. осіб; у 2001–2005 рр. – 1,6 тис. осіб. За вільним переселенням виїхали при підтримці держави протягом 1986–2005 рр. 11,9 тис. сімей та одинаків, тобто 32,5 тис. осіб.

Люди кидали рідні домівки, споруджені власними руками, обжиті обійстя, цвинтарні могили батьків і дідів, сільську спустілу школу, луки і ліси, де промайнуло босоноге дитинство. Від'їжджали задля здоров'я, життя дітей, їх

майбутнього. З дітей, які зберегли свій поліський говір, кепкували однокласники у школі, садиби, куди вселялися, далеко не завжди відповідали потребам поліщуків і селян взагалі, до нових сусідів потрібно було звикнути, місця для сінокосів, заготовлі дров – відсутні.

4 квітня 1990 р. окремою постановою Верховною Радою УРСР було створено Брусилівський район, оскільки сюди переселили понад 8 тис. жителів із північних районів області (більше половини населення району), які потерпіли внаслідок аварії на ЧАЕС, серед них 2052 дітей. Переселенцям створювалися умови проживання у 8 населених пунктах району. Проте, питання та напруга з будівництвом житла, його якістю, медичним, побутовим обслуговуванням тривалий час не знімалися з порядку денного. Ситуація ускладнювалася тим, що через дефіцит фінансових ресурсів часто в околиці існуючого села будувалося нове для переселенців. Провівши газо-, водопровід, дорогу з твердим покриттям до нового, зупинилися перед існуючим. Місцеві жителі, невдоволені таким рішенням, часто безпідставно звинувачували цих знедолених людей.

Брусилівський район – найменший за чисельністю населення в області після Народицького, всього 15,9 тис. чол., з яких у смт Брусилів проживає 5 тис. За рахунок державних капітальних вкладень для переселенців було збудовано 2152 житлові будинки, 348,7 км доріг, 175,1 км водогінних мереж, 474 км газопроводів, 8 шкіл, 7 дитячих садків, відділення швидкої допомоги, дитяче та пологове відділення, районна аптека. Центральна районна лікарня введена в експлуатацію лише у 2012 р.

Соціальна інфраструктура села – це сукупність об'єктів, що забезпечують задоволення потреб сільського населення шляхом надання благ та опосередковано впливають на ефективність виробництва через основну продуктивну силу – людей – на визначеній території [2]. Як і в будь-якому іншому населеному пункті, вона складається з відповідного набору складових елементів. Характер цих елементів залежить від розмірів населеного пункту, чисельності населення, економічного розвитку території тощо. Саме соціальна інфраструктура разом з чинниками економічного характеру впливає на використання та відтворення трудового потенціалу.

Незважаючи на суспільну значимість району, забезпеченість окремими об'єктами соціальної інфраструктури нижча, порівняно зі середньою по області (табл. 1). Це стосується кількості сільських амбулаторій, клубних установ і навіть шкіл. Люди, що одержали підвищені дози радіації, потребують посиленого медичного нагляду і обслуговування. Природне зменшення населення прикро вражає своїм розмахом, найвище в області – майже 17 осіб на 1 тис. населення, що в 1,7 раза більше середньообласного показника.

Таблиця 1. Чисельність підприємств та об'єктів соціальної інфраструктури Брусилівського району в розрахунку на 1 тис. осіб сільського населення у 2011 р.

Показник	Брусилівський район	Житомирська область	Частка району до області
Щільність сільського населення, осіб на км ²	25,4	18,0	1,41
Природний приріст (зменшення) сільського населення	-16,7	-9,7	1,72
Виробництво валової сільськогосподарської продукції на 1 тис. осіб, грн	5987,4	6123,8	0,98
Сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК) на 1 тис. осіб, од.	0,4	0,2	2,14
Господарств населення на 1 тис. осіб, од.	509,4	609,9	0,84
Об'єктів соціальної інфраструктури на 1 тис. осіб, од.			
Магазини	3,0	1,4	2,10
Дошкільні навчальні заклади	1,4	0,8	1,70
Загальноосвітні навчальні заклади	1,2	1,2	0,97
Фельдшерсько-акушерські пункти (ФАП) та сільські лікарські амбулаторії (СЛА)	1,6	1,9	0,83
Клубні заклади	1,4	1,9	0,77

Джерело: розраховано за даними головного управління статистики в Житомирській області.

З 6 зареєстрованих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів Брусилівського району функціонують лише 2. Вони надають послуги з обробітку земельних ділянок членів кооперативу, осіменінні та паруванні корів, а також проводять ветеринарне обслуговування. Прикро, проте 11 з 44 фермерських господарств функціонують лише 7, в яких тримають худобу. Така динаміка відслідковується і серед господарств населення, майже 300 з них відмовилися від утримування худоби.

Актуальною і неоднозначною проблемою сучасного українського селянина й села загалом є агрохолдинги, які, за різними даними, орендують 20–25 % ріллі України. Відбувається вимивання коштів з сільських територій, загострення

соціальних проблем на селі через вивільнення зайвих працівників і зростання безробіття. Агрохолдинги здебільшого не беруть участі в розвитку сільських громад та територій, відсутність суспільного контролю сприяє викоріненню тваринництва та виробництва трудомісткої продукції рослинництва. У всьому світі сьогодні йде боротьба за те, щоб підтримати та зберегти землекористування в руках якомога більшої кількості людей у сільській місцевості. У розвитку сільських територій зацікавлені лише ті, хто на них живе та працює, а занедбана інфраструктура сільських територій не цікавить власників агрохолдингів. На наш погляд, варто удосконалити законодавчу базу і регламентувати сплату податків агрохолдингами в межах територій, де вони ведуть своє виробництво.

Слід відмітити, що для Брусилівського району теж характерний процес скорочення поголів'я тваринництва, укрупнення та зростання площ орендованих угідь господарств, які займаються в основному рослинництвом, вирощуванням високорентабельної продукції. З 14,7 млн грн інвестицій у сільське господарство району, 4 таких господарства отримали майже 14,2 млн грн.

Надзвичайно гостро стояла і не знята наразі проблема зайнятості населення. У районі її вирішенням займається місцева служба зайнятості. На сьогоднішній день це сучасна, високо інформатизована, зразкова установа, що відповідає високим європейським стандартам. Протягом докризового періоду щорічно працевлаштовувалося 630–660 чол. (табл. 2). У 2012 р. однією з перших в Україні, разом з Радомишльською та Новоград-Волинською, Брусилівська служба освоює і запроваджує пілотний проект із відслідковування безробіття, який дає змогу запропонувати вакантні місця за всіма регіонами країни. Щороку 50–80 чол. проходять стажування на підприємствах, спектр спеціалізації розширений до більш ніж 40 професій.

Таблиця 2. Динаміка зайнятості населення Брусилівського району

Показник	Роки						
	1992	1995	2000	2005	2009	2010	2011
Рівень зареєстрованого безробіття, %	-	-	14,7	8,6	3,6	3,8	4,2
Кількість безробітних, чол.	7	245	1207	716	302	333	358
Працевлаштовано, чол.	74	26	313	662	299	301	362
Дотаційні робочі місця	-	-	5	51	-	32	-
Одноразова допомога для приватного підприємництва	-	-	-	42	-	-	4

Джерело: розраховано за даними служби зайнятості Брусилівського району.

Основними роботодавцями Брусилівщини є сільськогосподарські підприємства: агрофірми «Брусилів», «Вега Агро», «Брус-В'яна», ПП «Україна»,

ПП «Долинівське»; промислові підприємства: ТОВ «Брусилівський маслозавод», ТОВ «Брусилів-м'ясо», ТОВ «МИГО-БУДЛІС», а також малі приватні підприємства. У 2012 р. введена в експлуатацію ЦРП на 100 ліжко-місць, яка забезпечила роботою 123 чол. медперсоналу і 100 працівників технічного персоналу. У Брусиліві збудована, для працевлаштування переселених жителів Чорнобильської зони, швейна фабрика на 120 роб. місць. Проте вона не функціонує за цільовим призначенням, приміщення частково використовуються приватними підприємцями, планується зробити повне перепрофілювання підприємства.

Наближеність до Києва сприяє столичному заробітчанству. У докризовий період район отримувал від Київщини 4 тис. заявок на працевлаштування, наразі день лише 30–50 вакансій.

Концентрація робочих місць несільськогосподарського виробництва в містах сприяла розвитку маятникових міграційних процесів. У містах відбувається житлова криза, збільшуються витрати будівництва нової інфраструктури, виникають передумови деградації навколишнього природного середовища. У свою чергу, на сільських територіях, з яких залучається значна частина робочої сили для міських робіт, розвиваються депопуляційні процеси.

Внаслідок перелічених факторів більшість сільського населення була і залишається зайнятою у сільському господарстві, незважаючи на низьку дохідність та високу трудомісткість цієї діяльності в Україні. Водночас, потрібно зауважити, що значна кількість як економічно активного, так і неактивного населення здійснює діяльність у сфері сільського господарства на присадибних ділянках, з метою забезпечення власних потреб. І це спричинено саме відсутністю альтернатив у виборі видів економічної діяльності та джерел отримання доходів.

Сезонна зайнятість, ремесла, підробіток на будівництві, торгівлі, інші види самозайнятості для частини сільських мешканців є лише додатковими видами діяльностями, які вони поєднують з веденням сільського господарства. Для власників ОСГ, які самозайняті у сільському господарстві та здійснюють діяльність на власних присадибних ділянках, немає вимог щодо сплати страхових внесків на користь соціального страхування, тому, у разі втрати можливості вести господарство, вони не зможуть розраховувати на соціальний захист держави. Є підставою стверджувати, що особа, яка є членом ОСГ, припинила трудові відносини та звертається до центру зайнятості, не може бути зареєстрована як безробітна, оскільки робота в особистому селянському господарстві для неї є основною. На нашу думку, для цих селян варто було б зараховувати зайнятість в ОСГ до пенсійного стажу.

Сільські території Житомирщини характеризуються концентрацією навколо сільського господарства як основного виду діяльності та джерела доходів переважної більшості селян. Альтернатив сільському господарству на цих

територіях обмаль, що зумовлюється незадовільним рівнем розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, відсутністю підтримки підприємницьких ініціатив й джерел інвестиційного забезпечення, відсутністю доступних можливостей професійної підготовки та кваліфікованих кадрів, обмеженістю інформаційного забезпечення щодо альтернативних видів діяльності тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Результат функціонування агропромислового сектора залежить від того, як спрацює у цьому відношенні кожна окремо взята сільська територія та їх сукупність. Системний розвиток сільських територій, в широкому контексті, представляє для країни надважливе стратегічне значення, від успішності якого безпосередньо залежать і геополітичне положення країни, і її роль у світовій економічній системі. Необхідним на державному рівні є цілеспрямоване формування соціальних й економічних інститутів, норм і правил стійкого розвитку сільської місцевості.

Наразі стрімко зростає попит на екологічно безпечну продукцію, рекреаційні послуги зеленого туризму. Таким чином відкриваються ширші можливості для диверсифікації економіки села в рамках формування єдиної системи «виробництво екологічно безпечної продукції – зелений туризм – збереження природи й ландшафтів – збереження самобутності селян та українського села».

Сучасний розвиток економіки полягає у впровадженні в сільський простір також нових функцій, не пов'язаних із сільським господарством. Головною метою багатофункціонального розвитку сільських територій є незмінне поліпшення умов життя, праці й відпочинку селянських родин, надання несільськогосподарських послуг. Рушійною силою може бути модернізація або побудова нової соціальної та виробничої інфраструктур на селі, що буде сприяти розвитку несільськогосподарської діяльності на сільських територіях при одночасному розширенні зайнятості місцевого населення. Акцентування традиційним селом нових, неаграрних функцій буде сприяти зниженню безробіття, а також розвитку підприємництва. Завданнями місцевої влади й центральних державних органів є створення сприятливих умов для розвитку різних форм малого й середнього підприємництва.

Подальші дослідження будуть спрямовані на визначення ролі органів місцевого самоврядування у вирішенні питань громади та розвитку села на прикладі діяльності Приворотської сільської ради Брусилівського району.

Література

-
1. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. – № 5 (570). – С. 59–67.
 2. Збарський В. К. Соціальна інфраструктура села як фактор відтворення робочої сили / В. К. Збарський / Науковий вісник Національного університету

біоресурсів і природокористування України. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 154. – Ч. 1. – С. 152–160.

3. Малиновський А.С. Системне відродження сільських територій в регіоні радіаційного забруднення. Монографія. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 604 с.

4. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектора України (результати, проблеми) / В.Я. Месель-Веселяк // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 182–189.

5. Онищенко О.М. Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства / О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 41–50.

6. Орлатий М.К. Соціальна сфера села: теорія, методологія та проблеми розвитку / М.К. Орлатий. – К.: Інститут аграрної економіки, 1997. – 198 с.

7. Проблеми і шляхи розвитку депресивного регіону (на прикладі областей Поліського економічного регіону): монографія / за ред. М.І. Карліна. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2006. – 332 с.

8. Про концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – С. 20–28.

9. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І. Прокопа // Економіка України. – 2007. – № 6. – С. 50–59.

10. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П.Т. Саблук // Вісн. аграр. науки. – 2006. – № 5. – С. 21–23.

11. Шепотько Л., Прокопа І., Максимюк О., Гудзинський С. Село: сучасна політика і стратегія розвитку. – Київ, Інститут економіки НАНУ, 1997. – 329 с.

12. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки / В. В. Юрчишин // Економіка АПК – 2005. – № 3. – С. 3–10.
